

Ярослава Артеменко

АВАНТЮРА ІДЕНТИЧНОСТІ КРИЗЬ ПОЧУТТЯ *RESSENTIMENT*

Стаття присвячена проблемі самоідентифікації суб'єкта сучасної культури. Акцентується увага на розрізненні онтологічного (фундаментального) та фактичного рівня буття культури. Другий в умовах динамічних трансформаційних процесів постає як система культурних "практик", "сценаріїв", "стратегій", що ґрунтуються на принципі радикального розрізнення та дистанціювання. Концепти "пригода" та "ressentiment", запозичені з "філософії життя", вказують на механізм і природу відмінностей, що культивуються в добу глобалізації.

Ключові слова: ідентичність, трансформації культури, пригода, "ressentiment", глобалізація.

Artemenko Y. Adventure of Identity throughout the Feeling of Resentiment

The article is dedicated to the problem of self-identification of modern person. The author concentrates her attention at the necessity of differentiation of ontological (fundamental) and factual levels of cultural being. In conditions of social and historical transformations factual level appears to be a system of cultural practices, scripts and strategies which are founded upon principle of radical differentiation and estrangement. The concepts of adventure and resentment, which were taken from vocabulary of Philosophy of Life, represent mechanism and background of differences that are cultivated in the epoch of globalization.

In the article there is an attempt of comprehension of phenomenon of self-identification from the point of view of existential and phenomenological analyses. The author proposes her explanation of historical and futuristic mythology in the context of comparison of universal and practical aspects of culture. Adventure is considered to be a metaphor which expresses the essence of collision between person who is in need of sense and outer cultural reality. It can be characterized as a specific temporal, spatial and moral situation which makes people choose their functional identity. Resentment is being described as a negative emotional content of self-identification, the result of differentiating and cause of estrangement.

Author came to the conclusion, that cultural memory is an ambivalent essence. In the case of emotional interpretation of historical or life reality, inability to forget leads different identities to a conflict. In the case of rational interpretation, ones can create a volumetric picture of the past as a part of inter-subjective culture Cosmos.

Key words: identity, adventure, resentment, cultural transformations, globalization.

Артеменко Я. Авантюра идентичности сквозь чувство resentment

Статья посвящена проблеме самоидентификации субъекта современной культуры. Акцентируется внимание на разграничении онтологического (фундаментального) и фактического уровня бытия культуры. Второй в условиях динамичных трансформационных процессов предстает как система культурных "практик", "сценариев", "стратегий", основанных на принципе радикального различения и дистанцирования. Концепты "приключения" и "ressentiment", заимствованные из "философии жизни", указывают на механизм и природу различий, культивируемых в эпоху глобализации.

Ключевые слова: идентичность, приключение, resentment, трансформации культуры, глобализация.

Глобалізований світ сьогодення постає як світ тотальної співучасті. За новітніх обставин пошук форм ідентичності відбувається в умовах трансформації культурних зв'язків, які утворюють напружене поле перетину соціальних та особистісних "ситуацій". Людині як порубіжній істоті, з одного боку, і як сущому, що прагне вкорінення, – з іншого, – притаманне усвідомлення себе як співучасника чи свідка історично значущих подій. Будь-яка доба, на яку припадає зміна наукових парадигм, радикальні технологічні прориви або загострення проблем комунікації, бачиться її сучасниками як "нова", "перехідна" або принаймні "вирішальна". Якщо додати до цього "історичного авантюризму" людини та її волі до розрізнення і вилучення себе з недиференційованої спільності *всіх разом узятих* (М. Гайдеггер) потребу в певності й безпеці, то можна уявити спосіб, як існує ідентичність. Зануреність та дистанціювання, пошук спільності та одночасне тяжіння до автономності утворюють смисловий каркас, на якому тримається самовизначення суб'єкта будь-якої культури взагалі. У ситуації ж, коли соціокультурні трансформації набувають наддинамічного характеру, дихотомія внутрішнього та зовнішнього перетворюється на онтологічний розрив всередині самої ідентичності, що зависає між власною історичністю і примусовим "порядком речей" – логікою обставин.

Культура виступає одночасно простором, засобом і джерелом самоідентифікації. Вона зумовлює форми і механізми, за допомогою яких відбувається самопозначання індивіда. Осмисленню сучасної культури як сутності, що трансформується і модернізується, присвячено низку досліджень, проблема-

тика яких охоплює широке предметне поле – від онтології культури до соціології та економічної теорії. Емпіричною підставою таких досліджень стали стрімкі глобалізаційні та інформатизаційні процеси сучасності, які вплинули на принципи й інтенсивність культурної взаємодії, створили системи надскладного порядку, трансформували діяльнісні сценарії, збагативши їх новими сюжетами та смислами. Як наслідок, у центрі уваги опинилася трансформація культури як самостійний предмет аналізу. Наголос на трансформації як *суб’єкті* висловлювань про культуру призводить до суміщення, а часто і взаємного заміщення понять “культура” і “культурні практики” (або “культури” – у множині). Це досить поширена тенденція серед сучасних гуманітарних досліджень. Так, у концептуальних роботах з глобалістики (С. Гантінгтон, У. Бек, З. Бауман, Е. Гобсбаум, М. Маклюен) культурні процеси описуються як трансформації у сфері способів організації життєдіяльності спільноти, встановлених у межах національних або геополітичних утворень. Звідси – поняття перетину, взаємодії, конфлікту, гібридизації або взаємного нашарування культур як множинних феноменів. Такий підхід обґрунтовує (ідео-)логічне протиставлення “монокультури” – як замкнутої тотальності, “території пригнічення” (Ж. Бодріяр), з одного боку, і унікальних “локальних культур” – з іншого. Трансформації культури – як локального утворення в рамках глобальності (світу, монокультури або імперії) – присвячені роботи Е. Саїда, Т. Л. Фрідмана, І. Валлерстайна, В. Толстих. Дослідники аналізують різні аспекти культурних трансформацій – від факторів зближення/відштовхування культур до моделювання можливої парадигми історичного розвитку, здатної гарантувати рівновагу між есенціалістськими, унітаристськими й унікалістськими тенденціями. Таким чином, динамічні процеси всередині культури сьогодні розуміються переважно у двох сенсах – як культурно-історичний факт сучасності, який відображає стан культури, та як феномен (або симптом) докорінної переорієнтації антропосоціальної парадигми. Обидва підходи встановлюють функціональну залежність образу ідентичності від динаміки культурних процесів: міра спадковості чи довільності ідентичності ставляться у залежність від міри її залучення у ситуацію вибору [9, с. 384–385].

Послідовна концептуалізація функціоналістського підходу стирає смислову грань між поняттями національної, соціальної чи гендерної ідентичності і, власне, культури. Тому культура або уявляється як унікальний ґрунт для розгортання ідентичності, або зводиться до інтерпретативної спільноти, довільно встановленого простору, який інтегрує, консолідує і підтримує за допомогою традиції людей, що його обрали. У першому випадку маємо справу з подобою ландшафту, де реалізується “тягар, пригода, гра ідентичності” [5, с. 26] зі специфічним історичним континуумом, у якому ситуативно налагоджена рефлексія діє за принципом розрізнення. У другому ж – з віртуальною реальністю, яка конструюється системою відносин в аспекті “тожсамості” [3, с. 48–52], спільності.

Залежно від принципів, які розглядаються як структуроутворюючі чинники формування ідентичності, – чи то усвідомлення суб’єктом своєї унікальності і неприйнятності інших досвідів, чи то опора на універсальність людського взагалі або відмова від будь-яких центральної акцентів, – вибудовуються конфігурації культурних стратегій. Так формуються “практики”, “стилі”, “сценарії” всередині культури, в яких відбиваються принципи репрезентації її дійових осіб. Отже, питання про співвідношення єдності та множинності, тотального і локального виступають як вузлові моменти, що визначають критерії розрізнення і ототожнення в рамках певної культурної парадигми. Прояснення засадничих принципів механізмів ототожнення та розрізнення дозволило б чіткіше уявити перспективи більш глобальних завдань, таких як вироблення категорій обговорення трансформацій культури; аналіз стану і перспектив культури, вивчення тенденцій культурної динаміки в нових умовах, осмислення змісту нової антропологічної ситуації.

Більшість авторів концепцій сучасної ідентичності наголошують на тому, що основна засада самоідентифікації сьогодні – втрата відчуття приналежності і потреба “погодити і поєднати те, що роз’єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне” [5, с. 27]. Негативні (у сенсі *нестачі* і *незадоволення*) витоки ідентичності та плинність ситуацій, які вимагають від людини миттєвої реакції на “те, що тут-і-зараз розгортається” разом складають особливу реальність зі специфічними просторово-часовими параметрами: щільність, напруга, екстериторіальність, наявність “зворотної” історичної перспективи та ін. Фактично, це реальність *пригоди* – події, що є одночасно “випадінням із загального життєвого зв’язку” і поверненням до нього разом із новими смислами, що його збагатили [6]. Якщо спосіб позиціонування ідентичності розглядати як реакцію на виклик обставин, стає очевидною авантюристичність справи вибору: доторк до “зовнішньої історії” вимагає відповідної трансформації стилю і засобів “самопромовляння” індивіда. На користь цього говорять такі ознаки варіативної ідентифікації, як чужорідність щодо будь-якого сталого порядку, наявність ситуативної рамки-межі, захопленість афектом (стан, коли “температура та ритміка життєвого процесу важливіші за зміст”), ризик для самого існування Я [6, с. 222]. Всі ці ознаки притаманні пригоді як дарованій обставинами можливості “відкриття нами самих себе і навколишньої соціальної реальності”, “імпровізації на основі нашого бажання прожити не одне життя і зіграти не одну соціальну роль” [5, с. 31].

Таким чином, підґрунтям для прояву ідентичності стає випадок, а сам суб'єкт опиняється у ролі “шукача пригод”, виконання якої в умовах екстремальної рухливості середовища і надає йому можливості бути або принаймні функціонувати. Г. Зіммель визначив зустріч із випадком як центральне життєве почуття, що проходить крізь ексцентричність шукача пригод і створює смисл – “сповнену значення необхідність власного життя”, якої катастрофічно не вистачає суб'єктові [6, с. 215].

Проте надмірна зорієнтованість функціональної ідентичності назовні заповнює нещодавню нестачу смислу афектом. Пригода, в яку поринає ідентичність у момент самовизначення, – своєрідна “фатальна стратегія”: бажання опанувати обставини через артикуляцію суб'єктом свого Я, нагнітання відмінностей і виокремлення веде до того, що “він пропадає, виходячи за межі власних завдань”. Коли випадок втручається у життя, невизначеність або відносність орієнтирів викликає реакцію – “не покірне забуття давніх цінностей, а радше божевільне надвизначення, загострення цих референтних, функційних, кінцевих і причинових цінностей... Надмір завжди розміщується там, де немає нічого” [2, с. 10]. Гіпертрофоване Я суб'єкта культури сьогодення не має нічого спільного із класичним Я модерної культури: воно захоплене екстенсивністю власних стратегій, емоційне, плинне, агресивне до будь-яких проявів трансценденції.

Одним із кроків до розуміння культурної ідентичності сьогодні може стати обґрунтування концепту “ressentiment” стосовно того способу репрезентації локальних культурних утворень, який визначає їх як “нетотожні самототожності” в актуальних теоретичних побудовах. Ніцшеанський концепт, що означає обурення і мстиве почуття образи, використовується тут як метафора для вираження одного з принципів культурного самовизначення, властивого сучасності. Будь-який суб'єкт (індивідуальний чи колективний), мислячий себе як локальність, починає своє позиціонування зі встановлення дистанції між собою і “собі-не-подібними”, підпорядковуючи структуру внутрішньої єдності зовнішнім взаєминам. Дистанціювання використовує принцип деталізації розрізнення – так нюансується національна або релігійна приналежність, виявляється як самостійна мова регіональний діалект, проголошується радикальний неконформізм субкультури. Можливість такої принципової, не терплячої до “зазіхання Іншого” відмінності досягається, як правило, у позараціональні способи. У той час, як теоретичне освоєння особистісного або історичного досвіду призводить до ідеї єдності і недискретності культурного космосу, його емоційна переробка маркує відмінності як сліди минулих “ран”, “образ”, “збитку”, “неоплаченого боргу” та ін. На місці з'являється, що породжено відсутністю “правди, цінності, раціональності і соціальної близькості”, розпочинається авантюрна гра ідентичності із самою собою.

Психологізація відмінності веде до накопичення енергії “ressentiment”. Ця найнебезпечніша, за Ф. Ніцше, вибухова речовина, “життєворожа спеція” є парадоксальною за природою і проявом: “ми стоїмо тут перед якоюсь роздвоєністю, яка сама воліє бути роздвоєною, яка сама насолоджується собою в стражданні”. При цьому “задоволення шукається і відчувається у невдалому, хворобливому, в болі, в ... самовільному збитку, знеособлюванні ...” [7, с. 405]. У примітках до праці Ніцше “До генеалогії моралі” К. А. Свасьян пропонує пояснення природи “ressentiment” як принципу ставлення до Іншого. Це “психологічне самоотруєння”, що виявляється в постулюванні рівності між скривдженим і кривдником, яке “реактивується асиметрією між внутрішніми домаганнями і реальним становищем у суспільстві, що спочиває на неодмінному постулаті порівняння себе з іншими”, який генетично сходить до модерного принципу конкуренції [8, с. 606]. У результаті, чим більш “відкритим” є суспільство – тобто, чим більше в суб'єкта можливостей зіставляти себе з іншими і порівнювати власні досягнення з досягненнями інших, – тим більше приводів для конфлікту [8, с. 607]. Таким чином, знаходження суб'єкта культури між безмежною свободою порівняння і вимогами власної суверенності здатне створити конфлікт всередині колись гармонійної єдності “я і мої обставини”, що традиційно утворювала обрії суб'єктивності.

Очевидно, що в сучасному світі простежується не просто прискорення соціокультурних процесів, яке супроводжується переорієнтацією звичних соціальних зв'язків і ослабленням традиційних регламентуючих структур. Сьогодні відбувається вибудовування нових соціальних контекстів поверх втрачених або історично неактуальних. Виходячи з цього, можна констатувати нетотожність, і навіть різноспрямованість процесів, що відбуваються на різних рівнях буття культури – в її онтологічній та фактичній реальності. Глобалізація як нова культурна конфігурація мислиться в категоріях “тотального зближення” і об'єднання (солідарності), в той час як лінії розлому між різними інтерпретаціями спільності і єдності стають все більш радикальними.

Постійний пошук ідентичності (як позасвідомий пошук пригоди, що може допомогти самореалізації індивіда) – вимушена форма буття людини. Як наслідок цієї вимушеності, можна спостерігати формалізацію комунікативної участі суб'єкта, економізацію і технологізацію його відносин з Іншим. Динамічна реальність глобальної комунікації вимагає від людини формування риторичних прийомів захоплення інформаційної території – дієвих реклами, пропаганди та прогнозування, що реалізуються за принципом екстенсивності, афектації, “шантажу і спокуси”. Названі зміни в антропологічній сфері загострюють парадокс індивідуалізму – поява величезної маси автономних “акторів” (А. Турен) призводить до того, що “індивідуум втрачає самого себе. Він втрачає ... характер, самовладання, таку ба-

жану відповідальність ... Ресентимент надає творчий відтінок відмові від осудності: бажаний Інший з'являється в полі зору, Інший, якого можна обізвати причиною своєї незадоволеності і відрази" [10, с. 16].

Таким чином, в умовах надлишку інформації, альтернатив, що постійно множаться, і відсутності ґрунту для екзистенційно зумовленого вибору основною формою індивідуалізації, як і комунікації, стає афект. Афект як кількісне явище володіє надлишковою виразністю (патологічною пасіонарністю, за І. Кантом) і дозволяє персонажеві культури реагувати на ситуацію і долати її, не закріплюючись в ній. На засаді афекту вибудовується такий порядок відповідності внутрішнього і зовнішнього, де збігається час актуального і колись пережитого, простір, у якому знаходиться суб'єкт переживання-авантюри, розпадається на "текст" і "контекст", а моральні виміри "є" і "має бути" зливаються в уявну єдність. "Ressentiment" озброює людину зрозумілою (перед-)історією і дозволяє їй "йти далі", за межі ситуації, але вже з рішучим наміром "пам'ятати все". Підпорядкування людини фатальності потоку подій і відчуття власного безсилля як реакції на неї ("Світ вже ніколи не буде таким, як до 11 вересня") – постійно поновлюване джерело почуття "ressentiment".

Культура як фундаментальна підстава людського існування має здатність знімати конфлікт індивідуальності й тотальності за допомогою зв'язку "внутрішнього" і "зовнішнього", універсального та унікального. Однак погляд на культуру як на сукупність рольових, функціональних і технологічних явищ висвічує світ без трансценденції, простір всеїдності, що примушує [1]. Незадоволеність суб'єкта культури власною неповнотою і непереборною фрагментованістю "контексту", необхідність співвідноситься зі світом фактів і вимушено реагувати на інформаційні провокації та спокуси, відсутність стабільної системи координат і зв'язків формує в нього навички перевтілення. Антропологічні перспективи для одномоментних форм ідентичності реалізуються, частіше за все, у таких варіантах: конформізм "людини без властивостей" або симуляція самості в емоційному досвіді страждань, болю, страху, що межує з культивуванням патологічної особистості нарцисизму.

"Ressentiment" як "неможливість забуття" маркує значущості, зосереджуючи сили в "більшій точці", де і створюються різноманітні моделі самопозиціонування із залученням історичної або футуристичної міфології. Він формує постать суб'єкта культури (яка, за Ж. Дельозом, є інтеріоризованою відмінністю [4]) в непримиренному протиставленні добра і зла.

Якщо добро, точніше, його утилітарне втілення, має в цьому випадку вигляд реально досяжних соціальних цінностей (благ, прав і свобод), то зло радикалізується, виводиться на рівень непереборного екзистенціального збитку: "“Зло” означає, що наш недруг або супротивник вороже відрізняється від нас і не намагається хоча б трохи спробувати думати, відчувати і діяти, як ми. Таким чином, “зло” – це те, що категорично відмовляється стати одним із нас, або продовжити наше існування, ставши частиною нашої структури, мови, соціального і морального ладу, ментальності, кліше та основних звичаїв. “Зло” – це те, що ми не можемо проковтнути, класифікувати, асимілювати і одночасно не в силах виплюнути або вивергнути ..." [5, с. 162].

Отже, "ressentiment" представляється феноменом, розуміння якого веде до прояснення сучасної антропологічної ситуації. Як раціоналізована переживання "ressentiment" служить виразом поширеного способу самоідентифікації суб'єкта серед "абсолютно чужих світів". Як самодостатня практика він вказує на відсутність основи для інтерсуб'єктивності: місце інтесуб'єктивності займає тотальність обставин, які змушують людину звинувачувати і ненавидіти.

У системі, де немає заданих схем поведінки і фіксованих точок відліку, множинність життєвих сценаріїв змушує індивіда надавати своїй самототожності форму інакшості, непримиренної несхожості, завжди беручи за основу "форму сосуду" – формат комунікації чи події. Афектація, хвороблива обтяженість пам'яттю минулого стає засобом повернення змісту "авантюри", до якої знов і знов вдається індивід, до зрозумілого порядку. Парадокс "ressentiment" як нездатності до забуття полягає в тому, що він не реконструює самості суб'єкта навіть у мить його самопроголошення. Авантюрна потреба у розрізненні задовольняється позараціональною інтерпретацією досвіду, що унеможлиблює будь-яку спробу неупередженої комунікації.

Література:

1. Бадью А. Делез. Шум бытия / А. Бадью ; пер. с фр. Д. Скопина. – М. : Фонд научных исследований "Прагматика культуры", Логос, 2004. – 184 с.
2. Бодрияр Ж. Фатальні стратегії / Ж. Бодрияр ; [пер. з фр. Л. Кононович]. – Львів : Кальварія, 2010. – 192 с.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк – К. : Критика, 2005. – 528 с.
4. Делёз Ж. Марсель Пруст и знаки / Ж. Делёз ; пер. с фр. Е. Соколова. – СПб. : Алетейя, 1999. – 190 с.
5. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс ; пер. О. Буценка – К. : Факт, 2010. – 312 с.
6. Зиммель Г. Приклучение / Г. Зиммель. Избранное Т. 2. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. (Лики культуры) – С. 212–227.

7. Ницше Ф. К генеалогии морали // Ф. Ницше. Сочинения. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 299–452.
8. Свасьян К. А. Примечания / К. А. Свасьян // Ницше Ф. Сочинения. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 604–611.
9. Тамір Я. Ідея людини / Я. Тамір // Антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 378–396.
10. Шаап С. Человек как мера: Учение Ницше о ressentimente / С. Шаап ; пер. с гол. О. Пархомовой. – К.: Изд-во Жупанского, 2008. – 205 с.

***Рецензент** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології НФаУ К. А. Іванова*